

education

Department:
Education
REPUBLIC OF SOUTH AFRICA

**XITIFIKHETI XA LE HENHLA XA
RIXAKA**

GIREDI YA 12

XITSONGA RIRIMI RA LE KAYA (HL)

PAPILA RA 1 (P1)

NTIVORIRIMI NA MATIRHISELO YA RIRIMI

TIMARAKA: 70

NKARHI: 2 WA TIAWARA

MEMORANDAMU

Papila leri ri na 7 wa tipheji.

XIYENGE XA A: XIKAMBELA NTWISISO**XIVUTISO XA 1**

- 1.1 Wu vona leswaku timfanelo ta vona ta xiximiwa. √√ (2)
- 1.2 I mhaka yo va va loveriwile hi vatswari va vona. √√ (2)
- 1.3 Mudyondzi u ta hlawula **mune** wa tinhlamulo eka leti ti landzelaka:
- 1.3.1 Va sungula bindzu ra swa masangu. √
- 1.3.2 Va kuma vana hi vomu leswaku va ta nyikiwa mali yo huma eka mfumo. √
- 1.3.3 Va tinyiketela eka bindzu ro navetisa swirho swa le xihundleni. √
- 1.3.4 Van'wana va tinghenisa evukatini nkarhi wu nga si fika hi ku lava ku hlayisiwa. √
- 1.3.5 Va nghenelela mitirho yo endlisiwa swa masangu va ri karhi va tekiwa swifaniso leswi nga ta kombiwa etikweni hinkwaro. √ (4)
- 1.4 Mukamberiwa u languteriwa ku nyika vonelo ra yena, xik: Xitsundzuxo xin'wana ku nga ha va ku ri ku n'wi khutaza ku ya emahlweni no dyondza xikolo tanihileswi dyondzo ku nga yona xithangu xa vutomi. √√ (2)
- 1.5
- 1.5.1 Ku ka u nga swi tivi leswi u faneleke ku swi endla./ Ku xaniseka. √√ (2)
- 1.5.2 Ku kula swi ya emahlweni. √√ (2)
- 1.5.3 I vanhu vo tirhisiwa mitirho leyi va nga yi rhandziki va thlela va nga kumi hakelo. √√ (2)
- 1.6 Swi vula ku hlomisa wansati na vana va yena (loyi a nga na vana). √√ (2)
- 1.7 Mukamberiwa u ta nyika vonelo ra yena. Xik: A nga ha seketela hi ku vula leswaku loko u nga dyondzangi a wu nge hanyi vutomi lebyinene KUMBE a kaneta hi ku vula leswaku vutomi a byi le ka dyondzo ntsena, ti tele tindlela leti munhu a nga hanyaka hi tona handle ko dyondza xikolo. √√ (2)

- 1.8 Mukamberiwa u ta languteriwa ku nyika vonelo ra yena, xik: A hi vana hinkwavo lava tinyiketaka eka ntirho wa swa masangu va nga loveriwa hi vatswari. √√ (2)
- 1.9
- 1.9.1 A hi swona. Xivangelo i ku tala ka vanhu lava tshamaka va endla milandzu yo karhi. √√ (2)
- 1.9.2 A hi swona. Va nga tekana hikwalaho ko va un'wana a vonile swo karhi leswi nga ta n'wi pfuna eka loyi un'wana. √√ (2)
- 1.9.3 Hi swona. Ku vuriwa leswaku va hetelela va hlangana tinhloko. √√ (2)
- 1.9.4 A hi swona. Mitirho ya masiku lawa yi lava lava nga dyondzeka. √√ (2)
- [30]**

XIYENGE XA B: NKOMISO/NKATSAKANYO WA NDZIMA**XIVUTISO XA 2**

- NKOKA WA MAHUNGU: NKATSAKANYO WA NDZIMA WU FANELE KU KATSA TIMHAKA LETI LANDZELAKA LETI MUDYONDZI A FANELEKE KU TI NGHENISA EKA NKATSAKANYO

- Ku va vaakatiko van'wana va vona mhaka yo tlangela xidemokirasi ku ri ku tlangisa mali ematshan'wini yo yi tirhisa ku lwa ni vugevenga ni nkayivelo wa mitirho. ✓
 - Ku va vaakatiko van'wana va vona swi ri ni nkoka ku tlangela khume ra malembe ya xidemokirasi tanihileswi ku nga xitsundzuxo xa leswaku tiko se ri tshunxekile. ✓
 - Mhaka ya ku va vaakatiko va ri na ntshunxeko wo tshama laha va ku lavaka. ✓
 - Ku pfuna ka xidemokirasi leswaku tiko ri amukeriwa eka mitlangu ya misava. ✓
 - Ku humelela loku tiko ri veke na kona loku tlulaka ka matiko man'wana lama kumeke xidemokirasi khale. ✓ (5)
- MAPELETELO✓✓ (2)
- MAHIKAHATELO✓✓ (2)
- SWIVULWA LESWI TWALAKA✓ (1)

[10]

MAAVELO YA TIMARAKA

SWILAVEKO NA TINHLAMUSELO	TINHLAMUSELO TA VUSWIKOTI	TIMARAKA	TIPHESENTE
Nkatsakanyo wu pfumala swihoxo; wa kongoma; wu kombisa leswaku mukamberiwa u twisisile na ku landzelela swilaveko hinkwaswo hi ndlela ya xiyimo xa le henhla, timhaka hinkwato ta nkoka ti tsariwile; wu na nandzelelano.	Xa risuna no hlawuleka	9-10	90-100
Swilaveko swo tala leswi nga laha henhla swi landzeleriwe; nkatsakanyo a hi wa risuna ku fana na lowu nga laha henhla.	Xa nkoka	8	80
Wa hlayeka kambe ku katsiwile na timhaka tin'wana leti nga riki ta nkoka; timhaka to talanyana ta nkoka na tona ti tsariwile.	Xo saseka swinene	7	70
Nkatsakanyo wu na timhaka ta nkoka leti nga riki ehansi ka 50%; a wu nge fikeleli ku katsiwa eka xiyenge xa nkatsakanyo wo saseka swinene; ku na mahungu lama nga lavekiki lama onhaka vunene bya nkatsakanyo.	Xo saseka	6	60
Ku na timhaka to karhi ta nkoka; ku na timhaka to tala leti nga lavekiki; a wu andlariwangi kahle ngopfu; mavekelo ya timhaka ya hoxekile; wu le xikarhi.	Xa le xikarhi	5	50
Nkatsakanyo wu hava nkhlukelano wa timhaka; wu longoloxela marito handle ka nandzelelano; timhaka to tala ta nkoka ku hava; ku na vumbhoni byo komba leswaku mukamberiwa wa tikeriwa eka ku ringeta ku katsakanya.	Xo ka xi nga nyawuli	4	40
Ku na vumbhoni byo komba leswaku ko va na ku twisisa kutsongo ka vutshila bya matsalelo ya nkatsakanyo; ku na swihoxo swa mahlamuselelo; timhaka to tala hi leti nga lavekiki; ku na timhakanyana ta nkoka leti nga riki hansi ka yin'we.	Xo phyama	3	30
Ku na vumbhoni byo kombisa leswaku mukamberiwa u ringetile ku endla nkatsakanyo; a swi tikombi a ri na ku twisisa ka leswi lavekaka eka nkatsakanyo, hileswaku wa phewa.	Xo phewa	2	20
Ku na vumbhoni byo komba leswaku mukamberiwa a nga twisisi swilaveko swa nkatsakanyo naswona nkatsakanyo wa kona wa huhula; xitshuriwa xo kopiwa kunene.	Xo huhula	0-1	0-10

[10]

XIYENGE XA C: NTIVORIRIMI NA MATIRHISELO YA RIRIMI**XIVUTISO XA 3.1**

- 3.1.1 Mukamberiwa u ta vumba xivulwa hi rito **matimba**, laha ri nyikaka nhlamuselo yo hambana ni leyi yi nga eka xivulwa leyi vulaka ntamu. Matimba ya swibyariwa emasin'wini. Xik. Hi ta tshovela **matimba** emasin'wini hi nkarhi wa ntshovelo. √√ (2)
- 3.1.2 Mukamberiwa u ta endla xivulwa lexi kombisaka leswaku munhu a nga tsandziwi hi miri wa yena. Xik. Gezani u nyuherile kambe a hi ku tsutsuma ka yena hikuva nyarhi a yi tsandziwi hi timhondzo ta yona. √√ (2)
- 3.1.3 Loko munhu a nga tivi swilo swo karhi. √√ (2)
- 3.1.4 Veleka/tswala. √ (1)
- 3.1.5 Ti tshamela. √ (1)
- 3.1.6
- (a) Ku herisa vutomi/vanga rifu. √√ (2)
- (b) Ku pfuna/tshovela mavele yo tala swinene. √√ (2)
- 3.1.7
- (a) Va te: "Vuvabyi lebyi byi vangiwa hi xitsongwatsongwana lexi tivekaka hi vito ra HIV". (Mukamberiwa a nga kumi maraka na yin'we loko a tsandzekile ku hikahata hi mfanelo). √√ (2)
- (b) Miri wu sirheleriwa hi masocha ya wona eka mavabyi yo hambanahambana/ Miri wu sirheleriwa eka mavabyi yo hambanahambana hi masocha ya wona. √√ (2)
- 3.1.8 Mavabyi a ya koti ku nghena hi ku rhandza. √ (1)
- 3.1.9 Hinkwaswo leswi Rhumbuka u ta swi yingisa hi tindleve timbirhi. √ (1)
- 3.1.10 Tat. √ (1)
- 3.1.11 Nyuhela. √ (1)
- (20)**

XIVUTISO XA 3.2**(20)**

- 3.2.1 Mukamberiwa u ta nyika vonelo ra yena kambe u fanele ku lemuka leswaku hi n'hweti ya N'wendzambahala hi kona laha vaxavisi va kucetelaka ngopfu vanhu ku nyanyuka va xava swixavisiwa swa vona. Xik. Va endla tano hikwalaho ka leswi vanhu va talaka ku nyanyuka hi n'hweti leyi va xavetela swilo hambu va nga tiyimiselangi/Vanhu vo tala va pfarile emitirhweni naswona va horile tibonasi. √√ (2)
- 3.2.2 Ya kucetela vahlayi leswaku va va na ku navela ku ya tivonela hi voxu handle ko yimela ku runguleriwa. √ (1)
- 3.2.3 Xi kombisa onge hiloko okixini leyi yi endleriwe ntsena vanhu lava va nga ni mindyangu. √√ (1)
- 3.2.4 A hi swona. Yi tekiwile swifaniso yi ri eka tindhawu timbirhi to hambana, eka swifaniso swa mimovha yin'wana ku vonaka xifasiterana, kasi eka yin'wana khumbi leri nga na tinsimbi ehenhla. √√ (2)
- 3.2.5 Mukamberiwa u ta nyika vonelo ra yena kambe u fanele ku lemuka leswaku vaxavisi va tirhisa ririmi ro tsokombela ku endlela leswaku swixavisiwa swa vona swi xaviwa. Xik. E-e, a ndzi yi tshembi. Vaxavisi va tala ku tirhisa ririmi ro onga vaxavi. **KUMBE:** Ina ndza tshemba hikuva kunene mimovha leyi kombisiweke eka xinavetiso yi tikomba yi ri yintshwa kumbe ya ha ri eka xiyimo lexinene. √√ (2)
- 3.2.6 Mukamberiwa u ta nyika vonelo ra yena ivi a ri seketela, xik. Swa fambelana hikuva ndzimana yi ri ku xavisiwa tinxakanxaka ta mimovha, swifaniso swona ko va swikombiso swa yin'wana ya mimovha leyi. / A swi fambelani hikuva eswifanisweni vundzeni bya mimovha a byi vonaki, swi nga endleka swin'wana endzeni swi onhakile (hlakarile). (2)

(10)**[30]****NTSENGO WA TIMARAKA: [70]**